

Agnieszka Woynarowska
ORCID: 0000-0001-8798-2358
Uniwersytet Gdański

<https://doi.org/10.26881/ae.2023.20.04>

Niepełnosprawność i praca. Dyskursywne konstrukcje wykluczeń i akty niezgody

Wstęp

W 2005 roku dołączyłam do seminarium doktorskiego Tomasza Szkudlarka. Moje ówczesne badawcze eksploracje związane z tematem niepełnosprawności lokowały się w obszarze pedagogiki specjalnej i pozornie wydawały się odległe od zainteresowań przyszłego promotora pracy doktorskiej. Pozornie, ponieważ już wtedy podejmowany przeze mnie namysł nad teoretycznymi kontekstami konceptualizacji zjawiska niepełnosprawności kierował moje poszukiwania w stronę filozofii spotkania/ filozofii dialogu Martina Bubera (1992), relacji Ja–Ty, czy koncepcji ponowoczesności zaprezentowanej w publikacjach Zygmunta Baumana (2000). W tamtym czasie bardzo ważna wydawała mi się kwestia innego spojrzenia na osoby z niepełnosprawnościami, które to wymykało się schematom normy, sprawności i patologii. Postrzeganie niepełnosprawności jako różnicy, a osób z niepełnosprawnościami jako opresjonowanej i zmuszanej do milczenia grupy mniejszościowej stało się wspólnym obszarem, miejscem styku, przestrzenią łączącą pedagogikę specjalną z edukacyjnymi studiami kulturowymi.

Skonstruowanie i realizacja projektu badawczego pracy doktorskiej były niezwykle ważnym etapem, wręcz krokiem milowym mojego naukowego rozwoju. Uczestnicząc w seminarium doktorskim Tomasza Szkudlarka, odkryłam dla interpretacji zjawiska niepełnosprawności intelektualnej niezwykle interesujące teorie, które przenieśliśmy podejmowane eksploracje na grunt nowych i jeszcze wtedy, w 2006 roku, nieznanych w polskiej pedagogice specjalnej *disability studies* (studiów o niepełnosprawności). Dzięki temu naukowemu spotkaniu od lat zafascynowana jestem poststrukturalnymi koncepcjami dyskursu (Foucault 2000; 2002; Laclau 2005), które zakładają, że

większość społecznych zjawisk (do jakich zaliczam niepełnosprawność, pracę czy emancypację) jest konstruowanych w dyskursie i przez dyskurs, który jest zarówno narzędziem zniewolenia, opresji, wykluczania i zmuszania do milczenia „alternatywnych wersji rzeczywistości”, jak i emancypacji – gdyż „świat jest zawsze większy niż jakakolwiek jego wersja w umysłach ludzi” (Melosik 1994: 203). Język/ dyskurs jako „system ludzkich wypowiedzi i praktyka formująca przedmioty, o których dyskurs mówi” (Foucault 2000: 10), kluczowy czynnik w społecznej konstrukcji życia społecznego i ważny element relacji władzy odgrywa niezwykle znaczącą rolę w kreowaniu zarówno wykluczających, jak i inkluzyjnych praktyk, ponieważ znaczenia i dyskursy są nie tylko formami „mówienia o”, ale również są narzędziami generowania społecznych praktyk, „działaniami jako urzeczywistnianiem tego, co wynika z treści” (Szkudlarek 2008: 127).

W niniejszym artykule, w podziękowaniu za wszystkie naukowe inspiracje, chciałabym wyeksponować problematykę wykluczeń osób z niepełnosprawnościami z obszaru zatrudnienia oraz przybliżyć przyczyny ciągle obecnej i niezwykle trudnej do przezwyciężenia dyskryminacji na otwartym rynku pracy tej grupy społecznej. Prezentując ów wątek, przedstawię powstałe w dobie wczesnego kapitalizmu przemysłowego i przetrwałe do współczesności obszary ekonomicznej opresji, utrwalane dyskursywnie praktyki wykluczające oraz działania próbujące przeciwstawić się narzuconemu porządkowi poprzez żmudne „żłobienie nowych linii ujęcia” (Deleuze, Guattari 2015) walczące z despotą kapitalistycznego rynku pracy.

Należy jednocześnie zwrócić uwagę, że nakreślona w tym tekście linia podziału pomiędzy „my i oni” jest jedną z wielu możliwych i dotyczy praktyk wynikających z następstw nadanej etykiety „nieproduktywnego ciała”. Opresja wobec osób z niepełnosprawnościami we współczesnych społeczeństwach przybiera bowiem różne formy: od wyzysku, marginalizacji, bezsilności, przemocy, po imperializm kulturowy (Twardowski 2018), zawsze jednak jest efektem jakiegoś dyskursywnego rozpoznania, dyskursywnej konstrukcji, nadanej przez „normalsów” (Goffman 2007) etykiety, tym wszystkim uznanym za Innych/ Obcych, których jakaś cecha/ różnica w rażący sposób odgradza od znanych Swoich. Ponadto, jak zwraca uwagę Dorota Podgórska-Jachnik, na przełomie XX i XXI wieku zaczęto patrzeć wielowymiarowo na zjawisko marginalizacji i wykluczenia, którym ulegają również – ale przecież nie wyłącznie – osoby z niepełnosprawnościami, stąd w polityce społecznej coraz częściej podejmowane są rozwiązania ukierunkowane bardziej na określone problemy horyzontalne (np. niska aktywność zawodowa) niż na działania kierowane tylko do tych osób (Podgórska-Jachnik 2016: 16). W tym tekście demaskacja czynników opresyjnych oraz podejmowanych działań odnosi się zatem jedynie do istniejącej dominacji, uległości i wykluczenia w obszarze rynku pracy.

Myśl swoją zacznę od przybliżenia czytelnikowi dyscypliny studiów o niepełnosprawności oraz społeczno-kulturowego modelu niepełnosprawności, ponieważ konceptualizowanie tego społecznego zjawiska w tym pryzmacie ujmuje i eksploruje jego dyskursywne konstrukcje, a w konsekwencji wszystkie podejmowane praktyki działania.

Wprowadzenie. Studia o niepełnosprawności. Niepełnosprawność jako dyskursywny konstrukt w społeczno-kulturowym modelu

Niepełnosprawność jest stałym elementem życia społeczeństw, przejawia się jednak w bardzo zróżnicowany sposób na różnych etapach ich rozwoju historycznego (Gąciarz 2014). To, co określane jest jako niepełnosprawność, jest zdeterminowane przez znaczenia, jakie w danej grupie społecznej czy kulturze przypisywane są fizycznym oraz intelektualnym „odchyleniom od normy”. *Disability studies* to dyscyplina naukowa, która analizuje znaczenia, naturę i konsekwencje niepełnosprawności postrzeganej jako zjawisko społecznie/ dyskursywnie konstruowane czy wytwór kulturowych praktyk i ich interpretacji. Ponadto ma silnie emancypacyjny wydźwięk, związany z budzeniem się świadomości praw i roszczeniem bezpośredniego wpływu na wszystkie rozwiązania dotyczące niepełnosprawności (Podgórska-Jachnik 2016: 20). *Disability studies* swoimi eksploracjami obejmuje badania historii niepełnosprawności, teorii, prawodawstwa, polityki, etyki, sztuki, literatury, mediów, ekonomii politycznej niepełnosprawności czy ruchów społecznych aktywistów z niepełnosprawnościami oraz wpisuje się w sposób myślenia o niepełnosprawności zawarty w modelu kulturowym. W 1994 roku Tom Shakespeare wezwał do zwrócenia większej uwagi na kulturowe reprezentacje osób niepełnosprawnych. Zainspirowany debatami feministycznymi omówił różne podejścia teoretyczne i zasugerował, że „osoby niepełnosprawne są uprzedmiotawiane przez reprezentacje kulturowe”. Przez reprezentacje kulturowe rozumiał teatr, literaturę, obrazy, filmy i media (Shakespeare 1994: 283–299).

W 2006 roku Sharon Snyder i David Mitchell wprowadzili koncepcję „kulturowego modelu niepełnosprawności”. W ich założeniach „model kulturowy zapewnia pełniejszą koncepcję niż model społeczny, w którym to «niepełnosprawność» oznacza wyłącznie dyskryminujące spotkania. Sformułowanie modelu kulturowego pozwala teoretyzować polityczny akt zmiany, który określa niepełnosprawność jako miejsce oporu i źródło kultury uprzednio stłumionej” (Snyder, Mitchell 2006: 10). Ponadto w perspektywie Snyder i Mitchella podejście oparte na modelu kulturowym ma tendencje do rozpoznawania tożsamości i ciała jako konstruowanych (2006: 10).

Anne Waldschmit, nawiązując do anglosaskiej koncepcji kulturowego modelu niepełnosprawności, zwraca uwagę, że w perspektywie tego modelu niepełnosprawność nie jest widziana przez pryzmat pojedynczego losu, jak w indywidualistyczno-redukcjonistycznym modelu niepełnosprawności. Nie jest też zwykłym efektem dyskryminacji i wykluczenia, jak w modelu społecznym. Przeciwnie, model kulturowy kwestionuje drugą stronę medalu, powszechnie niezagrożoną „normalność” i bada, w jaki sposób praktyki (de)normalizacji prowadzą do kategorii społecznej, którą nazwaliśmy „niepełnosprawnością” (Waldschmit 2017: 22). Jak dalej objaśnia autorka, kulturowy model niepełnosprawności nie powinien traktować niepełnosprawności jako jednoznacznej kategorii klasyfikacji patologicznej, która automatycznie,

w formie związku przyczynowego, powoduje dyskryminację społeczną. Przeciwnie, model ten uwzględnia niepełnosprawność i normalność jako efekty generowane przez wiedzę akademicką, środki masowego przekazu i codzienne dyskursy (Waldschmit 2017: 24). W każdej kulturze w danym momencie klasyfikacje te zależą od struktur władzy i sytuacji historycznej, są zależne i zdeterminowane przez hegemoniczne dyskursy. W skrócie: model kulturowy uznaje niepełnosprawność nie za daną jednostkę czy fakt, ale opisuje ją jako dyskurs lub proces, doświadczenie, sytuację lub wydarzenie. Zarówno niepełnosprawność (ang. *disability*), jak i sprawność (ang. *ability*) odnoszą się do dominujących symbolicznych porządków i instytucjonalnych praktyk wytwarzania normalności i dewiacji, znanego i odmiennego. Zakładając konstruktywistyczny i dyskursywny charakter niepełnosprawności, można wziąć pod uwagę historyczną i kulturową perspektywę kreowania procesów włączenia i wykluczenia, stygmatyzacji, jak również społeczno-kulturowe wzorce doświadczenia i tożsamości, tworzenia znaczeń i praktyk społecznych, władzy i oporu (Waldschmit 2017: 23). Nawiązując do analiz obszaru *disability studies* oraz rozważań Rosemarie Garland-Thomson (2017), Jolanta Rzeźnicka-Krupa ukazuje niepełnosprawność jako „pewien zbiór znaczeń, za pomocą których różnicujemy oraz oznaczamy ciała i umysły, wytwarzając w ten sposób te, które są niepełnosprawne, i podtrzymując ideał naturalnie stabilnego, esencjonalnego bytu. Pojęcie to jest etykietą, znaczącym, które, zapoczątkowując przypisanie do określonej kategorii tożsamości, naznacza wadą i wytwarza opresję” (2019: 11).

Niepełnosprawność przez długie lata była uważana za osobistą tragedię, z którą indywidualnie i samodzielnie mierzyła się osoba nią „dotknięta” w celu jej pokonania. W tym kontekście indywidualnego/ medycznego/ klinicznego modelu niepełnosprawność jest postrzegana jako defekt spowodowany uszkodzeniem struktur organizmu. Michael Oliver (1990), rozwijając ujęcie Victora Finkelsteina (1980), próbujące wyjaśnić rozwój ideologii, która w niepełnosprawności widzi tragedię, osobistą bierność i zależność, stwierdził, że „osoba niepełnosprawna jest ideologicznym konstruktem związanym z podstawową ideologią indywidualizmu i drugorzędnymi ideologiami powiązаныmi z medykacją i normalnością” (Oliver 1990: 58). Zainspirowany pracami Antonia Gramsciego (1971; 1991), podkreślał kluczową rolę umacnianej ideologii czy sposobu myślenia, czyli zespołu wartości i przekonań tworzących oparcie dla społecznej praktyki, w podtrzymywaniu społecznej opresji (Barnes, Mercer 2008: 35). W latach 70. XX wieku brytyjscy aktywiści (UPIAS oraz Disability Alliance) sprzeciwili się takim definicjom i praktykom niepełnosprawności, podejmując działania, które doprowadziły do powstania społecznego modelu niepełnosprawności. Zainicjowali krytykę „pełnosprawnego” społeczeństwa, które „upośledza” osoby niepełnosprawne. W ten sposób powstał tzw. socjopolityczny model niepełnosprawności (Barnes, Mercer 2008), który zwraca uwagę na wpływ barier społecznych i środowiskowych. Źródła dyskryminacji i opresji leżą w przekonaniu, że osoby niepełnosprawne (określane i postrzegane jako wybrakowane, słabe, ułomne, nienormalne) muszą

się podporządkować pełnosprawnej większości. Poza tym ukształtowany przez lata podział na „pełnosprawną normalność” i „nienormalną niepełnosprawność” uczynił z grupy „pełnosprawnych” grupę uprzywilejowaną, która ustanawia normatywne, czyli powszechnie obowiązujące standardy, zgodnie z którymi wszyscy oceniamy innych. Osoby niepełnosprawne, postrzegane jako nienormatywne czy nieproduktywne, są odsuwane i wykluczane. Należą do pogardzanej mniejszości, a racjonalistyczna kultura przyczynia się do narastania kulturowego imperializmu i przemocy (Young 1990: 11, za: Barnes, Mercer 2008: 31).

Paul Abberley (2002: 120) zauważa, że jeśli mamy patrzeć na niepełnosprawność jako formę ucisku, to musimy rozwinąć poglądy na temat tego, jakie powinno być społeczeństwo, aby osoby niepełnosprawne nie były przez to społeczeństwo uniepełnosprawniane. Oliver natomiast jest zdania, że „społeczna teoria niepełnosprawności” wymaga odpowiedzi na pytania: „Co jest istotą niepełnosprawności? Jakie są jej przyczyny? Jak się jej doświadcza?” (Oliver 1996: 29–30, za: Barnes, Mercer 2008: 21). Ponadto twierdząc, że niepełnosprawność jest konstruowana społecznie i stanowi rodzaj ucisku społecznego, społeczny model niepełnosprawności stawia nowe pytanie: jeśli niepełnosprawność jest ograniczeniem aktywności nałożonym na osoby niepełnosprawne przez współczesne struktury i praktyki społeczne, to w jaki sposób jest tworzona/ kreowana? W brytyjskich badaniach nad niepełnosprawnością z lat 80. XX wieku niektórzy z czołowych myślicieli szukali odpowiedzi na te pytania w marksistowskich lub materialistycznych paradygmatach (Finkelstein 1980; Oliver 1990; Gleeson 1997; Russell 1998; 2017; 2019).

Perspektywę materializmu historycznego do studiów o niepełnosprawności wprowadził Finkelstein w 1980 roku. W wydanej wtedy książce *Attitudes and disabled people* przedstawił teorię, zgodnie z którą trzy zmiany jakościowe w relacji społecznej wobec niepełnosprawności można odnieść do trzech głównych faz rozwoju ekonomiczno-technologicznego: preindustrialnej (społeczeństwo feudalne), kapitalizmu przemysłowego i społeczeństwa postindustrialnego (Barnes, Mercer 2008: 33). Bazując na wczesnych spostrzeżeniach Finkelsteina, wielu badaczy zjawiska niepełnosprawności i społecznej opresji wobec osób niepełnosprawnych analizowało związek między niepełnosprawnością a kapitalistycznymi stosunkami produkcji. Michael Oliver (1990; 1996), podobnie jak Marta Russell (2017), jest zdania, że ekskluzje i zależności, jakich doświadczyły osoby niepełnosprawne w XX wieku wynikają z wcześniejszej degradacji gospodarczej upośledzonych, połączonej z zaliczeniem ich do kategorii „nieproduktywnych” i zależnych. Gospodarka natomiast, zarówno przez funkcjonowanie rynku pracy, jak i społeczną organizację pracy, odegrała i nadal odgrywa kluczową rolę w tworzeniu kategorii niepełnosprawności i determinowaniu reakcji społecznych na osoby niepełnosprawne. Co więcej, ucisk, jaki współcześnie napotykały osoby niepełnosprawne, jest zakorzeniony w ekonomicznych i społecznych strukturach kapitalizmu, które same w sobie powodują rasizm, seksizm, homofobię, starzenie się i niepełnosprawność (ang. *disablism*) (Oliver 1996: 33).

Niepełnosprawność może być zatem konstruowana jako osobista tragedia, w modelu medycznym opartym na ontologii braku (Rzeźnicka-Krupa 2019) jest wadą, indywidualną cechą, chorobą a człowiek ją posiadający czy nią napiętnowany powinien się leczyć, aby bardziej upodobniony do tych zdrowych mógł wpisać się w świat rządzony normocentrycznym dyskursem, ponieważ w innym przypadku pozostanie na marginesie. Niepełnosprawność jawi się również jako efekt opresyjnej społecznej relacji, ale przede wszystkim dla wielu badaczy jest to kategoria czy etykieta będąca podstawą wszystkich praktyk ekskluzji usankcjonowanych przez kapitalizm przemysłowy i wczesnokapitalistyczną etykę pracy, system, który zarówno ówczesnie, jak i współcześnie utrwała i wzmacnia nierówności i dyskryminację na rynku pracy. Dyskryminację nieuchronną, ciągle obecną oraz niemożliwą do przezwyciężenia.

Niepełnosprawność w modelu ekonomicznym.

Stereotyp „nieproduktywnego ciała” i wykluczenie z rynku pracy

Wraz z rozpowszechnieniem się kapitalizmu przemysłowego hegemonia „pełnosprawnej” normalności stała się w ocenie osób niepełnosprawnych miarą ich „niepełnego człowieczeństwa” (Oliver 1990: 89, za: Barnes, Mercer 2008: 36). Barbara Gąciarz zauważa, że „najważniejsze przemiany, których skutki trwają do dzisiaj, dokonały się w dobie kapitalistycznej industrializacji, która mocno zakorzeniła w świadomości społecznej, zwyczajach i kulturze stereotyp nieproduktywności tej kategorii ludzi, stygmatyzując ich jako ludzi zbędnych i narzucając im status outsiderów. Była to logiczna i spójna konsekwencja dominującej ideologii indywidualizmu oraz kultu racjonalności ekonomicznej jako głównego wyznacznika wartości. Ludzie niepełnosprawni nie mieścili się w takich ramach społecznych, nie spełniali wymogu uczestników rywalizacji ekonomicznej, nie nadawali się na pełnoprawnych uczestników stosunków pracy” (Gąciarz 2014: 20). W ten sposób, jak konstatuje Russell (2017), kapitalizm przemysłowy stworzył nie tylko klasę proletariuszy, ale także nową klasę „niepełnosprawnych”, którzy nie spełniali wymogów „standardowego ciała robotniczego” i których siła robocza została skutecznie wymazana, wykluczona z pracy zarobkowej. Kapitalizm przemysłowy nałożył kategorię niepełnosprawności na te „niespełniające wymagań ciała” uznane za nienadające się do wykorzystania przez właścicieli środków produkcji. W rezultacie rodzące się w społecznościach osoby niepełnosprawne zaczęły być uważane za problem społeczny, który uruchomił praktyki oddzielenia ich od głównego nurtu życia. „Ciała nieproduktywne” zaczęły być postrzegane jako problem społeczny, co doprowadziło do uzasadnienia polityki usuwania i segregacji.

W myśl powyższego Russell (2019) uznaje, że zjawisko niepełnosprawności ma swoje korzenie w ekonomii, a gospodarka, zarówno przez funkcjonowanie rynku pracy, jak i społeczną organizację pracy, odgrywa kluczową rolę w tworzeniu

kategorii niepełnosprawności i determinowaniu reakcji społecznych na osoby z niepełnosprawnościami. W związku z tym Russell uważa, że niepełnosprawność jest (historyczną) społeczną kreacją kapitalizmu, która określa, kto ma pracę, a kto nie, a co to znaczy, zależy od poziomu aktywności gospodarczej. Pojęcie „niepełnosprawny” jest używane do określania/ klasyfikowania osób uważanych za mniej nadające się do wykorzystania jako siła robocza lub nienadające się do wykorzystania w ogóle przez klasę będącą właścicielami, która kontroluje środki produkcji w gospodarce kapitalistycznej (Russell 2019: 12), a polityka niepełnosprawności, która tego nie dostrzega, w najlepszym wypadku próbuje forsować wadliwe strategie reform przeciwdziałające wykluczeniu.

Pracownicy z niepełnosprawnością doświadczają permanentnej dyskryminacji ekonomicznej w systemie kapitalistycznym, która wynika z wyobrażeń pracodawców związanych z ponoszeniem dodatkowych kosztów przy zatrudnianiu lub zatrzymaniu niestandardowego pracownika. W tym kontekście, jak twierdzi Jihan Abbas, ekonomię należy postrzegać jako kluczowy element debaty na temat niepełnosprawności i zatrudnienia, jako pewien rodzaj indywidualnych interwencji i rzecznictwa, który historycznie poniósł porażkę w rozwijaniu rozumienia problemów niepełnosprawności, a program promocji zatrudnienia jest postrzegany jako nieudany, ponieważ opiera się na indywidualnych kontekstach i zwykle ignoruje bariery strukturalne oraz szerszy kontekst polityczny i gospodarczy, który napędza marginalizację (Abbas 2017). Kapitalizm jest systemem relacji społecznych, w którym maksymalizacja zysków i ciągła potrzeba rewolucjonizowania sił produkcji są podstawowymi i nieuniknionymi warunkami przetrwania. Kapitał jest zainteresowany tylko pracą, która zwiększy bogactwo materialne. Z punktu widzenia indywidualnego kapitalisty praca produkcyjna jest po prostu pracą, która generuje zyski, w związku z tym w ekonomicznym modelu niepełnosprawności duże znaczenie ma pojęcie „jednostka produktywna”, ponieważ idea, że wartość jednostki jest bezpośrednio związana z udziałem w procesie pracy, jest kluczowym aspektem zrozumienia konieczności tworzenia miejsc pracy dla osób z niepełnosprawnościami (Abbas 2017).

Zmiany miejsca, akty niezgody i niekończąca się walka z dyskryminacją na rynku pracy

Russell podobnie jak Olivier jest zdania, że to właśnie wczesny kapitalizm przemysłowy stworzył i wyeliminował z kręgu płatnej pracy „niepełnosprawne, nieproduktywne i niestandardowe ciało”, a obecnie, w swojej wersji turbokapitalizmu, stojąc na straży zysku i wydajności podtrzymuje *status quo*. Russell była amerykańską aktywistką i badaczką, w twórczości której na plan pierwszy wybija się wyraźna krytyka ucisku niepełnosprawności oraz analiza nierówności ekonomicznych, jakie napotykają osoby niepełnosprawne z powodu oszczędności i braku demokracji

ekonomicznej w kapitalizmie. Jej analizy obnażające sposoby wykluczeń osób z niepełnosprawnościami generowane w kapitalistycznej gospodarce Stanów Zjednoczonych Ameryki wraz z jej perspektywą objaśniającą niemożliwość zniesienia dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami w obszarze zatrudnienia, mimo wielu reform oraz działań ruchów osób niepełnosprawnych, są bardzo pomocne w zrozumieniu współczesnej sytuacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami w Polsce. W Polsce, która po 1989 roku obrała kurs wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej ukształtowanej przez neoliberalny produktywizm.

Zanim jednak tak się stało, warto zwrócić uwagę, że zarówno w socjalistycznej Polsce, jak i w Polsce liberalnej demokracji praca miała/ ma ogromne znaczenie. Po obu stronach „muru” obecne były/ są hasła związane z „braniem się do pracy” lub „dawaniem ludziom pracy”. Jak pisze Bauman, „były one obecne po obu stronach wielkiego podziału, który miał wyodrębnić kapitalistyczną, jak i komunistyczną wersję rzeczywistości. Hasło «kto nie pracuje, ten nie je» stało się zawołaniem inspirowanej marksizmem opozycji wobec kapitalizmu” (2006: 42). Praca zapewniała utrzymanie, ale była także głównym wyznacznikiem tożsamości społecznej i samooceny. W związku z tym można uznać, że wykluczenie z zatrudnienia jest podstawową formą dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami, a praca/ możliwość pracy pozostaje kluczowym elementem sprawiedliwego społeczeństwa (Roulstone, Barnes 2005). Świadomość tego faktu połączona ze świadomością znaczenia pracy dla człowieka istniała w polityce i praktykach państwa polskiego zarówno doby przebrzmiałego (socjalistycznego), jak i współcześnie obecnego (neoliberalnego) produktywizmu. Pomimo podobieństw w podejściu do etosu pracy obie Polski różnią sposoby walki z wykluczeniem z obszaru płatnej pracy osób z niepełnosprawnościami oraz społeczno-gospodarczy kontekst warunkujący podejmowane działania.

W socjalistycznej Polsce, przed transformacją ustrojową 1989 roku, w Polsce socjalistycznego etosu pracy i socjalistycznego produktywizmu, w której rehabilitacja osób niepełnosprawnych była rozpatrywana prawie wyłącznie w kontekście medycznym, wypracowano podsystem rehabilitacji określany jako „polski model zatrudnienia” (Mikulski 1995: 226). Część osób z niepełnosprawnościami znajdowała zatrudnienie w spółdzielniach inwalidów, które od samego początku stanowiły jedną z charakterystycznych cech polskiego modelu rehabilitacji, łącząc cele gospodarcze z celami rehabilitacyjnymi. Marcin Garbat (2017) zauważa, że PRL to okres dominacji spółdzielni inwalidów, w których rzeczywiście absolwenci szkół specjalnych znajdowali zatrudnienie, głównie przy prostych pracach. Wieloletnie doświadczenia spółdzielczości inwalidów, zlikwidowanej uchwałą Sejmu 20 stycznia 1990 roku, posłużyły do powszechnego odbudowania chronionego rynku pracy i powołaniu Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (Waszkowski 2016). System wspierający zatrudnienie osób z niepełnosprawnościami w socjalistycznej Polsce bazował na modelu medycznym oraz na polityce separacji. Wszyscy Ci, którzy nie uzyskali zatrudnienia w spółdzielniach inwalidów, skazani

byli na egzystencję w domach pomocy społecznej. Utworzono więc swoiste rezerwy, getta, przestrzenie bytowania „nieproduktywnych oraz chorych jednostek”. Warto jednak zwrócić uwagę, że w tamtych czasach niespodziewanie pojawiła się przestrzeń „nieświadomej inkluzji” osób z niepełnosprawnością intelektualną w Państwowych Gospodarstwach Rolnych (Jabłoński 2016). Jak zauważa Maciej Jabłoński, właśnie w PGR-ach nie była istotna niesprawność, tylko odnalezienie pracy na miarę możliwości, kompetencji danego człowieka (Jabłoński 2016: 132).

Polski potransformacyjny system rehabilitacji zawodowej i wsparcia zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami budowany był w oparciu o inne idee i założenia: polityka separacyjna zastąpiona została polityką integracyjną przeciwdziałającą wkluczeniom z wielu społecznych przestrzeni, model medyczny niepełnosprawności ustąpił pola modelowi społecznemu, osoby z niepełnosprawnościami dopuszczone do publicznego dyskursu i debaty w demokratycznej przestrzeni mogły zacząć domagać się realizacji swoich praw, w tym prawa do pracy na otwartym rynku pracy. Przede wszystkim jednak osoby z niepełnosprawnościami odzyskały głos, głos, który pozwolił unaocznic ich obecność, stać się widzialnymi, głos, który zaczął rozsądzać utrwalone przez lata stereotypy warunkujące wykluczające praktyki społeczne, głos, który krzychał: porzucamy rezerwy, nasze prawa są prawami człowieka, niepełnosprawność jest normalną sprawą. Osoby z niepełnosprawnościami zaczęły kreować i realizować swój projekt emancypacji poprzez kwestionowanie sankcjonowanych przez lata granic widzialności i słyszalności (Rancière 2007, za: Szkudlarek 2015). Ich projekt emancypacji przejawiał się aktami niezgody (ang. *dissensus*), działaniami „nie na miejscu” i mówieniem „nie w tym czasie”, demonstracjami obecności tam, gdzie miało ich nie być, i manifestacją zdolności w zakresie kompetencji, które z założenia im nie przysługiwały (Rancière 2007, za: Szkudlarek 2015: 69). Można by rzec, że zaczęła się trwająca do dziś trudna i nierówna walka z myślą osiadłą (Deleuze, Guattari 2015), której celem było/jest rozsądzenie nadanej etykiety „niezdolnego do pracy” i zaistnienie jako pracownik na rynku otwartym, walka z myślą wyznaczającą tym wszystkim Innym należne im miejsce na peryferiach.

Budowany w demokratycznej Polsce system przeciwdziałający wykluczeniu osób z niepełnosprawnościami z obszaru zatrudnienia, wsparty wieloma kampaniami społecznymi, których celem było odwrócenie znaczenia z „niepełnosprawni – nieproduktywni” na „niepełnosprawni – pełnosprawni w pracy”, musiał sprostać wymaganiom neoliberalnego produktywizmu oraz celom kapitalistycznej gospodarki. Na horyzoncie pojawiło się widmo nowych podziałów i dyskryminacji nie wynikające tym razem z socjalistycznej polityki separacji, ale neoliberalnego wezwania do zysku i produktywizmu pilnowanego przez rachunek księgowy. Teodor Mladenov (2015) w swoich analizach sytuacji krajów postsocjalistycznych zwraca uwagę na problem neoliberalnego produktywizmu. Jak pisze, w krajach postsocjalistycznych po 1989 roku możemy mieć do czynienia z nowym unieważnianiem osób niepełnosprawnych i nową przyczyną ich wykluczeń z rynku pracy, która związana jest

w tych krajach z obraniem kierunku na produktywność rynkową neoliberalnego reżimu. Produktywizm jest uważany za mechanizm kulturowo-materialny, który redukuje ludzi do zasobów, które można wykorzystać do zwiększenia produkcji (Mladenov 2015). Osoba niepełnosprawna definiowana w perspektywie medyczno-produktywnej jako mało wydajna, w społeczeństwie produktywistycznym jest zmarginalizowana i unieważniona.

Aby jednak sprostać wymaganiom nowej rzeczywistości i umożliwić wkroczenie na otwarty rynek pracy osobom z niepełnosprawnościami, w 1991 roku uchwalono Ustawę o zatrudnianiu i rehabilitacji zawodowej osób niepełnosprawnych. Powstał wówczas Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON), którego zadaniem było m.in. dofinansowanie miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych na otwartym, ale również chronionym rynku pracy. Powołano Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Osób Niepełnosprawnych. 27 sierpnia 1997 roku uchwalona została Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnieniu osób niepełnosprawnych (Dz. U. 1997, Nr 123, poz. 776) wprowadzająca system zachęt dla pracodawców w postaci dopłat do wynagrodzeń pracowników z niepełnosprawnościami oraz system kwotowy mający przekonać przedsiębiorców do ich zatrudniania. Budowany system wsparcia zatrudnienia, polityka społeczna państwa oraz działalność organizacji pozarządowych, w tym wprowadzenie modelu zatrudniania wspomaganego, miało/ma na celu zwiększenie zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami na otwartym i inkluzywnym rynku pracy. Ratyfikowana przez Polskę w 2012 roku Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych ONZ wzmacnia oraz promuje ten kierunek działań. Strategia Unii Europejskiej również wspiera umożliwienie znacznej części osób z niepełnosprawnościami zarabiania na życie na wolnym rynku pracy (Giermanowska 2016: 82). Taki trend według Ewy Giermanowskiej (2016) łączy się z polityką normalizacji, integracji i inkluzyjności społecznej, traktowaniem praw osób niepełnosprawnych na równi z innymi członkami społeczeństwa. Zawiązana 10 maja 2023 roku, dzięki inicjatywie Fundacji Aktywizacja Partnerstwo Inclu(vi)sion, nowa wizja otwartego rynku pracy dla osób z niepełnosprawnościami jest kolejną inicjatywą walczącą o realizację zapisanego w artykule 27 KOPN ONZ prawa do pracy. Celem partnerstwa jest ilościowy i jakościowy wzrost zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami na otwartym, dostępnym i inkluzywnym rynku pracy do 40% w perspektywie 2030 roku. Jak głoszą pomysłodawcy przedsięwzięcia, „zwiększenie zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami na otwartym, inkluzywnym i dostępnym rynku pracy stwarza możliwości godnego, niezależnego życia przedstawicieli tego środowiska, ale też pozytywnie wpływa na rozwój gospodarczy Polski. Optymalnym środowiskiem zmian na rynku pracy osób z niepełnosprawnościami jest otwarty dialog i współpraca przedstawicieli biznesu, administracji rządowej, samorządowej, instytucji organizacji pozarządowych”¹.

¹ <https://inclusion.aktywizacja.org.pl/partnerstwo> (dostęp: 31.08.2023).

Można zatem uznać, że środowiska osób z niepełnosprawnościami wraz z wieloma organizacjami pozarządowymi, wsparte polityką społecznej inkluzji, od lat walczą o równy dostęp do zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami na otwartym rynku pracy, o realizację Giddensowskiej polityki emancypacji (Giddens 2012) czy urzeczywistnienie się idei równości uczestnictwa będącej normatywnym jądrem „dwuwymiarowej koncepcji sprawiedliwości społecznej” (Fraser 2005). Aktywiści z niepełnosprawnościami walczą i niestety natrafiają na mur, ponieważ pomimo tych wszystkich starań, szerokiej bazy instytucji, usług, projektów nakierowanych na aktywizację zawodową i wsparcie zatrudnienia, kampanii społecznych dekonstruujących stereotyp „nieproduktywnego ciała”, współczynnik aktywności zawodowej osób z niepełnosprawnościami w wieku produkcyjnym w IV kwartale 2022 roku wynosił 33,5%, a wskaźnik zatrudnienia oscylował wokół 31,6%, (GUS BAEL 2022) i nie zmienia się praktycznie od lat. Aktywność zawodowa osób z niepełnosprawnością jest również bardzo zróżnicowana. W całej grupie najlepiej radzą sobie osoby z wyższym wykształceniem. Analizy Giermanowskiej (2016: 72–76) ukazują, że aktywna zawodowo jest blisko 1/3 osób z wyższym wykształceniem, co piąta z policealnym i średnim zawodowym oraz zasadniczym zawodowym. Największa aktywność zawodowa występuje w przedziale wieku 35–44 lat, najniższa zaś w wieku do 24 lat i powyżej 55. Według badaczki oznacza to, że młodzi po ukończeniu szkoły mają problemy z wejściem na rynek pracy, a osoby, które stały się niepełnosprawne w trakcie zatrudnienia, również mają problemy z reintegracją zawodową i jego utrzymaniem (Giermanowska 2016: 73). Giermanowska zauważa także, że do czynników najsilniej determinujących aktywność zawodową osób z niepełnosprawnością należą stopień i charakter niepełnosprawności. Co czwarta osoba z niepełnosprawnością w stopniu lekkim jest aktywna zawodowo, co piąta w stopniu umiarkowanym. Osób ze znacznym stopniem niepełnosprawności aktywnych zawodowo jest zaledwie 3,7%. Najbardziej wykluczone z otwartego rynku pracy są osoby z niepełnosprawnością intelektualną oraz w spektrum autyzmu. Wskaźnik aktywności zawodowej osób z niepełnosprawnością intelektualną wynosi 8,5%. Osoby te stanowią grupę bezrobotnych, która ma największe trudności w uzyskaniu zatrudnienia. Sytuacja ta spowodowana jest istnieniem barier społecznych oraz stereotypów dotyczących przekonania społeczeństwa o braku wartości ich pracy (Kukła, Duda, Czerw-Bajer 2011: 127). Spośród 400 tys. osób w spektrum autyzmu żyjących w Polsce pracuje tylko 2% pomimo promocji polityki zarządzania różnorodnością w firmach (Kutwa 2022), a jak wskazuje Giermanowska (2014; 2016), w rzeczywistości pracodawcy w dużej mierze wolą płacić kary na rzecz PFRON-u za niezatrudnienie pracowników z niepełnosprawnością.

Wyłaniający się obraz nakreśla zatem zderzenia wszystkich działań aktywizujących: inicjatyw, partnerstw, projektów organizacji pozarządowych, polityk przeciwdziałających wykluczeniu, polityk równych szans i różnorodności, czyli tych wszystkich obywatelskich aktywności i głosów wskazujących na potrzebę tworzenia nowego, otwartego i włączającego rynku pracy z realiami wolnorynkowej

kapitalistycznej gospodarki nastawionej na zysk i produktywizm. Te wszystkie działania próbujące dać opór dyskursywnie zakodowanym sposobom myślenia o miejscu osób z niepełnosprawnościami poza rynkiem pracy, te inicjatywy stawiające opór hegemonii ableistycznej kultury oraz wykluczenia z zatrudnienia przez przypisanie „nieproduktywnym ciałom” przynależnej, zamkniętej przestrzeni domu opieki, te wszystkie aktywności społeczno-polityczne, które można uznać za „działania myśli nieosiadłej” (Deleuze, Guattari 2015, za: Rzeźnicka-Krupa 2019: 25) otwierającej przestrzeń i sprzeciwiającej się tkwieniu w ustalonych reżimach myślenia, zderzają się z despotą: regułami rządzącymi współczesnym rynkiem pracy, ale jednocześnie przeciwstawiając się im, próbują rozsadzić i otworzyć go na pracowniczą różnorodność. Ta swoista „nomadyczna machina wojenna” (Braidotti 2007; Deleuze, Guattari 2015) toczy się bardzo powoli, napotyka opór.

Opór ten kieruje ponownie do rozważań Russell (2017), która uważa, że ta właśnie działalność organizacji pozarządowych czy ruchów społecznych osób z niepełnosprawnościami identyfikuje źródło bezrobocia tej grupy społecznej w dyskryminujących postawach pracodawców, dążąc do zmiany przez ustanowienie indywidualnych praw i środków zaradczych zgodnie z liberalną teorią „równych szans” dla zatrudnienia, co w istocie oznacza równy dostęp do pracy niedostępnej dla wszystkich. W jej opinii żadne prawo antydyskryminacyjne nie jest w stanie przełamać systemowej dyskryminacji ekonomicznej osób z niepełnosprawnościami bez działań afirmatywnych. Russell jest zdania, że w praktyce prawa obywatelskie, które koncentrują się przede wszystkim na postawach i uprzedzeniach, nie poświęcają wystarczającej uwagi barierom, jakie stwarza struktura ekonomiczna i relacje władzy wobec zatrudnienia osób z niepełnosprawnościami. Według badaczki interesy klasowe utrwalają wykluczenie niepełnosprawnych z siły roboczej przez systematyczne praktyki rachunkowości przedsiębiorstw i przymusowe bezrobocie. Uważa, że jeżeli konceptualizujemy niepełnosprawność jako produkt wyzyskującej struktury ekonomicznej społeczeństwa kapitalistycznego, taki, jaki tworzy i uciska „ciało niepełnosprawne”, aby pozwolić nielicznej klasie kapitalistycznej na stworzenie warunków ekonomicznych niezbędnych do zgromadzenia ogromnego bogactwa, to staje się jasne, że ustawodawstwo antydyskryminacyjne nieuznające/niedostrzegające sprzeczności promowania równych szans w nierównym społeczeństwie nie wystarcza do rozwiązania problemu bezrobocia tej grupy, a model praw liberalnych ma służyć zapobieganiu krytyce władzy z powodu wykluczenia z zatrudnienia i doświadczanych nierówności przez osoby z niepełnosprawnością (Russell 2017). Ponadto Russell jest zdania, że społeczeństwo liberalne promuje równość przez ustanowienie praw społecznych i politycznych teoretycznie, ponieważ w rzeczywistości rzadko równo je rozdziela. Oznacza to, że prawa indywidualne uważa się za przekraczające reguły rynku. Istnieje jednak wzajemna zależność między instytucjami rynkowymi, nierównościami i równością szans. Decydenci polityczni doskonale zdają sobie sprawę, że prawa wpływają na funkcjonowanie gospodarki, a jednocześnie rynek wpływa na funkcjonowanie praw. Jest bardziej

prawdopodobne, że pewne regulacje zostaną podniesione do rangi prawa, jeżeli będą miały stosunkowo niski koszt. Zatem teoretyczne prawo pracownika niepełnosprawnego nie jest prawem, gdyż determinuje je rachunek pracodawcy (Russell 2017).

Russell jest zdania, że dyskryminacja osób z niepełnosprawnością na rynku pracy w systemie kapitalistycznym jest czymś naturalnym, gdyż właściciele i kierownicy przedsiębiorstw dyskryminują tych pracowników, których upośledzenie zwiększa koszty produkcji. We współczesnym świecie polityka integracji, włączania i równości jest procesem, który coraz częściej określany jest jako zależny od uczestnictwa w znormalizowanych działaniach gospodarczych. Russell uważa, że dyskryminację można poprawić, ale nie można jej wyeliminować, zmieniając postawy, ponieważ władza leży w produkcji należącej do właścicieli kapitału. Kapitał produkcyjny jest własnością prywatną, właściciele nie są zmuszeni do udostępniania kapitału dla zatrudnienia pracowników. Odmowa dostępu jest zatem ważnym prawem własności kapitalistów, na który pracownicy nie mają wpływu (Russell 2017: 235), a przepisy dotyczące praw obywatelskich nie interweniują na rynku pracy, aby nakazać zatrudnienie osób niepełnosprawnych.

Zakończenie

Konkludując, warto przywołać pytania: Jaki jest cel gospodarki: wspieranie zysków rynkowych czy podtrzymywanie więzi społecznych i zachęcanie ludzi do uczestnictwa i współpracy? Czy zdolność do generowania zysku ma być miarą wartości człowieka (Russell 2019: 21)? Russell twierdzi, że walka o prawa i wyzwolenie niezależnego życia stanowi silny motyw zmian historycznych i istnieje możliwość rekonfiguracji niepełnosprawności i wyeliminowania ucisku osób z niepełnosprawnościami. Należy zakwestionować biologiczne uzasadnienie wykluczenia osób niepełnosprawnych z królestwa pracy i zastąpić je materialistycznym uzasadnieniem, wzywającym do radykalnej i słusznej zmiany ekonomii politycznej (2019: 22). Niepełnosprawność, będąca odzwierciedleniem klasy społecznej – w tym przypadku proletariatów wypartych z siły roboczej – stanowi okazję do wymuszenia szerszej dyskusji na temat legalności/ zasadności współczesnej organizacji pracy (2017: 236). Według Russell osoby z niepełnosprawnością zostały społecznie skonceptualizowane przez kapitalizm jako „ciała” dojrzałe do ekonomicznego wyzysku, a dyskryminacja utrzymuje się mimo retoryki polityki dotyczącej praw i włączenia społecznego. Jeżeli to zrozumiemy, być może wówczas walka osób niepełnosprawnych o równe miejsce w sferze pracy spotka się ze świadomością klasową niezbędną do zakwestionowania obecnego problemu bezrobocia osób z niepełnosprawnościami (Russell 2017), a próba budowania postulowanej przez aktywistów z niepełnosprawnościami takiej organizacji społecznej, która pozwala wszystkim członkom społeczeństwa uczestniczyć w interakcjach społecznych na

równi z innymi, uczyniłoby koncepcję sprawiedliwości społecznej Nancy Fraser bardziej realizowalną. Aby mogło się to jednak wydarzyć, muszą być spełnione dwa warunki. Pierwszy oznacza taką dystrybucję dóbr materialnych, która zapewnia uczestnikom niezależność i głos oraz wyklucza wszelkie formy ekonomicznej zależności i nierówności, które ograniczają równość uczestnictwa. Drugi warunek wymaga, aby zinstytucjonalizowane wzorce wartości kulturowej wyrażały równy szacunek dla wszystkich uczestników i zapewniały im równe możliwości osiągnięcia poważania społecznego (Fraser 2005: 50), co jest realizowane przez uznanie odrębności oraz swoistości (Fraser 2005: 58). Sprawiedliwość społeczna zatem „mogłaby poza uznaniem wspólnego wszystkim ludziom człowieczeństwa wymagać również uznania ich odrębności i swoistości” (Fraser 2005: 59).

Literatura

- Abbas J., 2017, *Economy, exploitation and intellectual disability* [w:] *Disability politics in a global economy. Essays in honour of Marta Russell*, ed. R. Malhotra, Oxfordshire: Routledge.
- Abberley P., 2002, *Work, disability, disabled people and european social theory* [w:] *Disability studies today*, eds. C. Barnes, M. Oliver, L. Barton, Cambridge: Polity Press.
- Barnes C., Mercer G., 2008, *Niepełnosprawność*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!.
- Bauman Z., 2000, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!.
- Bauman Z., 2006, *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Braidotti R., 2007, *Poprzez nomadyzm*, „Teksty Drugie: Teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 6 (108).
- Buber M., 1992, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Deleuze G., Guattari F., 2015, *Kapitalizm i schizofrenia*, t. 2: *Tysiąc plateau*, Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana.
- Finkelstein V., 1980, *Attitudes and disabled people*, New York: World Rehabilitation Fund.
- Foucault M., 2000, *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Foucault M., 2002, *Porządek dyskursu*, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.
- Fraser N., 2005, *Sprawiedliwość społeczna w epoce polityki tożsamości. Redystrybucja, uznanie, uczestnictwo* [w:] N. Fraser, A. Honneth, *Redystrybucja czy uznanie? Debata polityczno-filozoficzna*, Wrocław: WN DSWE TWP.
- Garbat M., 2017, *Spoleczny wymiar niepełnosprawności w teorii ekonomii*, „Studia Oeconomica Posnaniensia”, nr 10 (5).
- Garland-Thomson R., 2017, *Extraordinary bodies: Figuring physical disability in American culture and literature*, New York: Columbia University Press.
- Gąciarz B., 2014, *Przemysł niepełnosprawność na nowo. Od instytucji państwa opiekuńczego do integracji i aktywizacji społecznej*, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (213).
- Giddens A., 2012, *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giermanowska E. (red.), 2014, *Zatrudniając niepełnosprawnych. Dobre praktyki w Polsce i innych krajach Europy*, Kraków: Wydawnictwo AGH.

- Giermanowska E., 2016, *Niepełnosprawny jako pracownik i pracodawca* [w:] *Samodzielni, zaradni, niezależni. Ludzie niepełnosprawni w systemie polityki, pracy i edukacji*, red. J. Niedbalski, E. Zakrzewska-Manterys, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gleeson B., 1997, *Disability studies: A historical materialist view*, „Disability and Society”, vol. 12 (2).
- Goffman E., 2007, *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk: GWP.
- Gramsci A., 1971, *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, New York: International Publishers.
- Gramsci A., 1991, *Zeszyty filozoficzne*, Warszawa: PWN.
- Jabłoński M., 2016, *Zapomniana rzeczywistość. Rzecz o (nie)świadomej inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną w Państwowych Gospodarstwach Rolnych*, „Parezja”, nr 2.
- Kukla D., Duda W., Czerw-Bajer M., 2011, *Osoby niepełnosprawne w systemie edukacji i poradnictwa zawodowego*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kutwa K., 2022, *Droga do otarcia rynku pracy w Polsce dla osób autystycznych*, Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.
- Laclau E., 2005, *Emancypacje*, Wrocław: Wydawnictwo DSW.
- Melosik Z., 1994, *Poststrukturalizm i społeczeństwo (refleksje nad teorią M. Foucaulta)* [w:] *Edukacja wobec zmiany społecznej*, red. J. Brzeziński, L. Witkowski, Poznań–Toruń: Wydawnictwo Edytor.
- Mikulski J., 1995, *Rehabilitacja zawodowa osób niepełnosprawnych* [w:] *Polityka społeczna. Stan i perspektywy*, red. J. Auleytner, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechniej.
- Mladenov T., 2015, *Questioning productivism through the lens of disability: Reflections on state socialist and postsocialist disability policy*, <https://alterconf2015.sciencesconf.org/conference/alterconf2015/pages/Livret.pdf> (dostęp: 22.04.2020).
- Oliver M., 1990, *The politics of disablement*, New York: St. Martin's Press.
- Oliver M., 1996, *Understanding disability: From theory to practise*, Basingstoke: Macmillan.
- Podgórska-Jachnik D., 2016, *Studia nad niepełnosprawnością (Disability Studies) i ruch włączający w społeczeństwie jako konteksty edukacji włączającej*, „Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych”, nr 22 (1).
- Rancière J., 2007, *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*. Kraków: Wydawnictwo Korporacja Ha!art.
- Roulstone A., Barnes C. (eds.), 2005, *Working futures? Disabled people, policy and social inclusion*, Bristol: Policy Press.
- Russell M., 1998, *Beyond ramps. Disability at the end of the social contract*, Monroe: Common Courage Press.
- Russell M., 2017, *What disability civil rights cannot do: Employment and political economy* [w:] *Disability politics in a global economy. Essays in honour of Marta Russell*, ed. R. Malhotra, Oxfordshire: Routledge.
- Russell M., 2019, *The political economy of disability* [w:] *Capitalism and disability. Selected writings by Marta Russell*, ed. K. Rosenthal, Chicago: Haymarket Books.
- Rzeźnicka-Krupa J., 2019, *Społeczne ontologie niepełnosprawności. Ciało. Tożsamość. Performatywność*, Kraków: OW Impuls.
- Snyder S.L., Mitchell D.T., 2006, *Cultural locations of disability*, Chicago: University of Chicago Press.

- Shakespeare T., 1994, *Cultural representation of disabled people: Dustbins for disavowal?*, „Disability & Society”, vol. 9.
- Szkudlarek T., 2008, *Dyskursywna konstrukcja podmiotowości („puste znaczące” a pedagogika kultury)*, „Forum Oświatowe” (nr spec.).
- Szkudlarek T., 2015, *Różnice, równość i edukacja. Polityki inkluzji i ignorancja* [w:] *Różnice, edukacja, inkluzja*, red. T. Szkudlarek, A. Komorowska-Zielony, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Twardowski A., 2018, *Społeczny model niepełnosprawności – analiza krytyczna*, „Studia Edukacyjne”, nr 4.
- Waldschmit A., 2017, *Disability goes cultural* [w:] *Culture – Disability – Theory*, eds. A. Waldschmit, H. Berressem, M. Ingwersem, Bielefeld: transcript Verlag.
- Waszkowski H., 2016, *Ruch spółdzielczości inwalidów i jego znaczenie dla rozwoju rehabilitacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, „Niepełnosprawność. Zagadnienia, problemy, rozwiązania”, nr 4 (21).
- Young I.M., 1990, *Justice and the politics of difference*, Princeton: Princeton University Press.

Streszczenie

W niniejszym artykule autorka szkicuje problematykę wykluczeń osób z niepełnosprawnościami z obszaru zatrudnienia oraz objaśnia przyczyny trudnej do przezwyciężenia dyskryminacji na otwartym rynku pracy, która dotyka tę społeczną grupę. Omawiana problematyka została ukazana w nawiązaniu to teorii studiów o niepełnosprawności oraz społeczno-kulturowego modelu niepełnosprawności postrzegającego niepełnosprawność jako wytwór dominującego dyskursu. Prezentując problem marginalizacji osób z niepełnosprawnościami na rynku pracy, autorka sięga do korzeni wszelkich ekskluzji powstałych w dobie wczesnego kapitalizmu przemysłowego, który stworzył, a następnie wykluczył „nieproduktywne ciało” z obszaru zatrudnienia. W dalszej części, nawiązując do koncepcji ekonomicznego modelu niepełnosprawności, omówione zostają obszary ekonomicznej opresji, utrwalane dyskursywnie praktyki wykluczające oraz działania próbujące przeciwstawić się narzuconemu porządkowi poprzez żmudne „złoobienie nowych linii ujęcia”, walczące z despotą kapitalistycznego rynku pracy.

Słowa kluczowe

niepełnosprawność i praca, ekonomiczny model niepełnosprawności, dyskurs, wykluczenie z rynku pracy

Summary

Disability and work. Discursive constructions of exclusion and dissensus

In this article, the author sketches the issue of the exclusion of people with disabilities from the field of employment and explains the causes of the difficult-to-surmount discrimination on the open labour market that affects this social group. The discussed issues are presented with reference to the theory of disability studies and the socio-cultural model of disability perceiving disability as a product of the dominant discourse. Presenting the problem

---

of the marginalisation of people with disabilities on the labour market, the author goes back to the roots of any exclusion created in the era of early industrial capitalism, which created and then excluded the 'unproductive body' from the field of employment. In the following section, referring to the concept of the economic model of disability, areas of economic oppression, discursively perpetuated exclusionary practices and actions attempting to resist the imposed order, through the painstaking 'forging of new lines of outlet,' fighting against the despotism of the capitalist labour market are discussed.

Keywords

disability and work, economic model of disability, discourse, labour market exclusion

Ergonomics :
Kubatura.

